
Observații asupra “geografiei funerare” în opera lui Vergilius

Silvius CHIȘ

Argument

Cercetările dedicate atitudinilor, reprezentărilor și comportamentelor în fața morții și-au câștigat drept de cetate în istoriografia occidentală la începutul anilor '70, după înfrângerea unor rezistențe mentale destul de puternice, iar în istoriografia occidentală actuală aceste studii reprezintă un domeniu în plină expansiune.¹

Cercetarea atitudinilor, reprezentărilor și comportamentelor în fața morții este susținută de argumente puternice. Moartea este indisociabilă vieții, dar omul este singura ființă din biosferă conștientă de faptul că trebuie să moară. Moartea este cea mai reductibilă constantă la toate nivelurile istoriei umane, iar istoria morții relevă cel mai bine atitudinile și comportamentele în fața vieții.²

Dintre modelele metodologice elaborate în acest domeniu îl vom adopta pe cel propus de către Michel Vovelle. Istoricul francez teoretizează o anchetă pe trei nivele. Primul nivel este cel al morții ca fapt brut, ea fiind abordată din perspectiva mortalității, urmărindu-se greutatea ei în viața comunităților umane. Al doilea nivel este cel al morții trăite, ocupându-se de sentimentele, atitudinile și reacțiile generate de moarte în sensibilitatea colectivă, așa cum pot fi acestea desprinse din inventarul practicilor funerare, religioase, magice, civice. Al treilea nivel de anchetă este cel al discursului pe care o societate îl are asupra morții; discursul asupra morții poate fi de mai multe feluri (magic, religios, științific, literar) iar analiza diverselor tipuri de discurs ne permite să urmărim evoluția atitudinilor în fața morții și a reprezentărilor asupra lumii de dincolo.³

Am preferat în titlu expresia de “geografie funerară” în locul celei mai lungi și aproximativ echivalentă de “reprezentările lumii de dincolo”, dar nu trebuie uitat faptul că această geografie este imaginară, neputând fi aduse argumente pozitive care să susțină existența ei ca atare. Am acordat o mare atenție laturii descriptive a materialului, lăsând textele să vorbească; nu putem preciza exact dacă Vergilius credea efectiv în imaginea lumii de dincolo pe care o prezintă, dar ni se pare limpede faptul că aceste imagini răspundeau orizontului de așteptare al oamenilor acelei perioade. Considerăm că prin acest tip de demers obținem indicii generale asupra imaginarului epocii și asupra credințelor intime ale oamenilor acelei perioade.

Descriri ale lumii de dincolo în opera lui Vergiliu

Cel mai important exemplu de “geografie funerară” îl găsim în cartea a VI-a a *Eneidei* lui Vergiliu, în care este relatată coborârea eroului Enea în Infern pentru a întâlni umbra părintelui său Anchise care-i poate dezvălui viitorul.

La intrarea în lumea subterană sălășluiesc numeroase dihanii înspăimântătoare și personaje terifiante.⁴

¹ Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social*, PU Clujeană/ Mesagerul, Cluj-Napoca, 1996, pp. 91-98

² *Ibidem*, p. 98-100.

³ Michel Vovelle, *Asupra morții*, în Toader Nicoară, *Introducere în istoria mentalităților colective*, Cluj-Napoca, 1995, p. 177-193

⁴ Versurile din *Eneida* sunt reproduse după ediția: Virgiliu, *Eneida*, ESPLA, București, 1956 (traducere de D. Murărașu).

275 “Chiar la intrare, în cele dintâi ale Orcului hăuri,
 Grijiile răzbunătoare și Jalea și-au pus acioală,
 Bolile galbene, trista mereu Bătrânețe și Teama,
 Foamea ce-ndeamă la rău, Sărăcia hidoasă, tot chipuri
 Groaznice-acea își au culcușul, și Moartea, și Chinul,
 Somnul cu Moartea-nfrățit și ale Minții plăceri vinovate,
 Iară pe pragul din față războiul ce-aduce ucideri.
 280 Și Eumenidele-n paturi de fier și nebuna de Vrajbă
 Cu-nsângerate cordele ce părul de șerpi îl înnoadă.
 Ulm uriaș și stufoș se-ntinde în mijloc cu brațe
 Grele de ani și se spune că Vanele visuri aicea
 Au îndeobște lăcaș, agățate sub fiecă frunză.
 285 Înfățșări monstruoase de fiare în feluri și chipuri
 Chiar pe la porți stau Centauri și Scile cu forme de-amestec.
 Și Briareu cu o sută de brațe, și Hidra din Lerna
 Îngrozitor șuierând, și Himera-narmată cu flăcări
 Apoi Gorgona, Harpii și Umbra și-aici cu trei trupuri.”

Eroul este speriat de acești monștri și vrea să lupte cu ei dar e potolit de Sibila ce-l însoțește, care-i arată că este vorba doar de duhuri-umbre:

290 “ Însă deodată-n fiorii de spaimă și-n tremur, Enea
 Spada și-apucă și goală spre cei ce se-apropie-o ține
 Și, dacă nu i-ar da veste tovarășa mult pricepută,
 Că fâlfaiesc fără trup numai duhuri ușoare sub goale
 Întruchipări, s-ar zvârli spintecând în zadar niște umbre.”

Drumul eroului duce apoi către fluviile care mărginesc lumea de dincolo:

“ Pleacă de-aici o cale spre Acheronul cu valuri, din Tartar
 Gâlgăie-n gloduri genunea și, printr-o căscată bulboană,
 Varsă șuvoi, în Cocit tot nămolul cu-al fierberii clocot.”

Trecerea peste fluviu este asigurată de Charon-“păzitor peste ape și fluviu”. Morții se-mbulzesc pe malurile fluviului, dar Charon refuză trecerea pentru cei lipsiți de mormânt, care rătăcesc o sută de ani pe malurile fluviului înainte de a putea intra în cealaltă lume. Dincolo de fluviu se găsește Cerberul care păzește poarta lumii de dincolo; fiara este adormită de Sibila cu ajutorul unei prăjituri:

“ Cerberul mare, întins cât de mare-i în hruba din față,
 Lătră deodată cu gurile-i trei de răsună regatul.
 Dar preoteasa, văzând c-al lui gât cu năpârci se zbârlește,
 Ca să-l adoarmă, o turtă gătită din miere și boabe
 Iute-i azvârle...”

În regatul propriu-zis al morților aceștia sunt grupați pe categorii: morții sunt supuși judecății lui Minos care este asistat de jurați trași la sorți după obiceiul roman⁵

“Nu fără trageri la sorț și județ se-mpart aste locuri;
 Minos, ca judecător, mișcă urna-i și cheamă la sfatu-i
 Umbre tăcute, aflându-le viața și faptele toate.”

Primii care apar în drumul lui Enea sunt copiii morți de mici, apoi cei condamnați pe nedrept la moarte și sinucigașii. După lăcașul sinucigașilor urmează cel al morților din dragoste (unde Enea o revede pe Didona), apoi

⁵ Georges Minois, *Istoria Infernurilor*, București, 1998, p. 50-51.

lăcașul marilor războinici uciși. De aici drumul se bifurcă – drumul din dreapta duce la Eliseu, iar cel din stânga la locul de ispășire – Tartarul:

540 “Locu-i aici, unde calea se-mparte de-acuma în două:
Una din dreapta te scoate sub zidul mărețului Pluton,
Al Eliseului drum, pe când cea din stânga, spășirea
Relelor, merge întinsă spre Tartarul fără de milă.”

Tartarul este un loc cumplit, împrejmuț de trei rânduri de ziduri și înconjurat de Flegeton, loc din care răzbat gemete și sunete sinistre:

“Cum își aruncă Enea privirea-ndărātu-i, zărește
Colo la stânga, sub stană, cuprinse-ntăriri cu trei ziduri,
250 Iar Flegetonul, pâraul cel iute din Tartar, le-ncinge
Jur împrejur cu văpaie și zbuciumă stânci de răsună.
Poartă măreață e-n față și stâlpi pe de-a-ntregul de crită.
Astfel că nici o putere, de zei chiar, nu poate s-o dărâme,
Orișice armă-ar avea; și-o turlă de fier stă spre boltă.
255 E Tisifone aici, cu-a-ei haină-ncrușită de sânge,
Fără de somn străjuind pridvorul și ziua și noaptea.
Gemete lungi s-auzeau, și plesnetul cruntelor bice,
Apoi scrâșnire de fier, zurut de târâte cătușe.”

Peste această zonă a Infernului domnește Rhadamante, care-i silește pe păcătoși să facă mărturisiri ale păcatelor, cei care nu mărturiseau fiind pedepsiți de Tisifone și de celelalte Erinii. În Tartar își ispășesc crimele o serie de nelegiuți - Titanii, Ixion, Piritous, Salmoneu, cei care și-au urât frații, cei care și-au lovit părinții, avarii, cei care se răzvrătiseră contra stăpânilor:

“Sunt tot aici și-acei care-n viața urātu-și-au frații,
Ori au lovit pe părinți și-au urzit pentru-a lor înșelare.
Cei ghiftuiți numai ei pentru ei cu-averi dobândite,
Fără un gând către oameni, și-s mulți acești cu duimul;
Cei în desfrâuri uciși, răzvrătiții cu arme dușmane
Care-amăgără, de teamă lipsiți, a stăpânilor dreaptă...”

Căutarea îl duce pe Enea către lăcașul celor fericiți, un loc paradisiac, unde morții se îndeletnicesc cu lucruri plăcute - dans, cântece, lupte:

“Toate-mplinite, zeiței prinso datorat aducându-i,
Pot să ajungă în locuri voioase, în dulcea verdeață
A norocitelor lunci, în lăcașuri adânc fericite.
640 Aer cu mult mai curat îmbracă tot câmpu-n lumină
Trandafirie, localnicii au al lor soare și stele.
Trupul, o parte-și deprinde-n mișcări mlădioase pe pajiști,
Cearcă în joc să se-ntreacă, bat pământul și versuri îngână.”

Acest tărâm este rezervat celor care luptaseră pentru patria lor, poezilor, născocitorilor de arte, eroilor din vremurile de demult. Unii dintre eroi și-au păstrat vechile preocupări:

“Vede uimit de departe, el armele, carele goale,
Lăncile-nfipite –n pământ și ici-colo pascănd pe câmpie
Cai fără frâie; plăcerea de arme, de care, ce-n viață
Și-o arătară vitejii, și grija de-a crește sirepii
655 Scânteietori, și-acum i-urmăresc pe cei puși sub țărână.
Iată că unii la dreapta ori la stânga, pe pajiștea verde
Masa și-o iau și în cor înalța Peanul lor vesel.”

Există în cartea a VI-a a Eneidei o parte care a fost interpretată diferit – unii autori consideră că este vorba despre un alt Infern, care aparține doctrinelor filosofice, iar alți autori considera că pasajul respectiv trebuie interpretat altfel, ca arătând credința că chinurile celeilalte lumi nu sunt veșnice, iar după purificare sufletele petrec o vreme în Eliseu înainte de a fi trimise pentru a se reîncarna.⁶

- 735 “Ba chiar când trupul, în clipa din urmă lăsatu-și-a viața
Nu-n întregimea lor răul și boalele trupului toate
Ies din sărmanele suflete; multe, crescute cu-acestea,
Au încă-adânci rădăcini, de te miri cât de tare li-i urma.
Trec deci prin chinul pedepsei, plătesc așadară osânda
- 740 Vechilor rele; atârnă o parte din ele-n bătaia
Goalelor vânturi; iar o parte își spală-un păcat ce le-ntină
Numa-n genune și-n para-ntețitelor focuri;
(Noi fiecare-ndurăm după firea-i; ne duce de-aicea
În Eliseul cel larg și puțini stam în vesele pajiști.)
- 745 Până ce, vreme trecând, împlinite ale veacului cruguri,
Pata de-a fire se spală și neprihănite sunt iarăși
Simțul eteric ceresc și focul curatului cer.
Când, după ani mii și mii străbătut-au a timpului roată,
Zeul le cheamă pe suflete-n gloată la apa Lethei,
- 750 Astfel ca totul uitând, să revadă boltitele ceruri
Și să dorească din nou să reintre-n vreun trup, de la capăt.”

Poemul *Culex* (Țânțarul) îi este atribuit lui Vergilius ca operă de tinerețe. Lucrarea datează din perioada în care Vergilius era adeptul esteticii poezilor noi (puțin după anul 50 a.c.) și povestește coborârea în Infern a sufletului unui țânțar ucis de păstorul pe care îl mușcase pentru a-l trezi din somn și a-l salva astfel de un șarpe.⁷

“...pe mine Manii mă silesc să-mi trec rămășițele însângerate peste undele Lethei cu barca fatală; eu merg și vin, pradă slabă a lui Charon. Vezi tu acele torțe arzânde luminând cu licăririle lor oribilele temple înfricoșătoare? Acolo-i Tisifone, ce mă oprește; șerpi foarte înspăimântători îi împodobesc părul. Ea agită torta și biciul neîndurător ce trebuie să mă pedepsească. Cerberul, cu botul în flăcări, izbucnește în lătrături teribile; la dreapta și la stânga, șerpi răsuciți îi împodobesc grumazul și lumini arzătoare ies din orbitele ochilor săi.”

În peregrinările sale sufletul țânțarului îi vede pe cei supuși la chinuri veșnice – Titios, Sisif, Medeea, urmașii lui Cadmus; în drumul spre Eliseu sufletul țânțarului le întâlnește pe marile eroine ale mitologiei – Alcesta, Penelopa, Eurydice – iar apoi ajunge la lăcașul celor drepti, unde salășuiește ceata eroilor. Între aceștia se numără Eacizii (Peleu, Telamon), Agamemnon; alături de eroii greci se găsesc eroii romani – Decii, Fabii, Horații, Camillus, Curtius.

Alte elemente ale lumii de dincolo sunt amintite la relatarea obstacolelor depășite de către Orfeu: “... fu cutezător acela ce crezu că Cerberul se poate îmblânzi, și că poate potoli puterile infernale; că n-avu nici o teamă, nici de valurile arzânde ale Flegetonului furios, nici de descurajare, nici de ascunzișul înspăimântător al tenebrei ridicat pe imperiul ruginii, nici de locașurile subterane ale Tartarului, învelite de o noapte însângerată, nici de nemilosul tribunal unde tronează judele cretan, jude care pedepsește după moarte faptele vieții.”

După moarte sufletul țânțarului a comparat în fața lui Minos și a trebuit să povestească despre cauzele morții sale, fiind apoi exilat pe malurile Flegetonului: “... Eu sunt obligat să mă întorc la umbrele lacuri ale

⁶ Prima concepție apare la Gaston Boissier, *La religion romaine d'Auguste aux Antonins*, Hachette, Paris, 1906, vol I, p. 296-299; a doua concepție apare la Georges Minois, *op.cit.*, p. 52-53; Franz Cumont, *Recherches sur le symbolisme funeraire des romains*, Paris, p. 131-133, consideră că este vorba de o purificare a sufletelor prin elemente, înainte de a ajunge la stele

⁷ Pierre Grimal, *Literatura latină*, Teora, București, 1997, p. 218-219; Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, Adevărul, București, 1994, p. 262-263. Fragmentele din poemul *Culex* au fost traduse liber după varianta franceză din volumul: Lucrece. Virgil. Valerius Flaccus, *Oeuvres completes*, Paris, 1880, (traducere franceză de M. Nisard).

Erebului, pe care Soarele nu le atinge cu lumina sa, și să sufăr un exil greu pe malurile Flegetonului, imensă barieră pe care Minos a aruncat-o între vastele închisori ale crimei și lăcașul sufletelor pioase. A trebuit să spun cauza morții mele; Furiile m-au silit, în fața judecătorului, înarmate cu bice.”

Atmosfera de idei a perioadei

Vergilius este legat în mod esențial de epoca lui Augustus și este cel mai de seamă reprezentant al literelor latine. Epoca lui Augustus este considerată de cercetători drept vârsta de aur a literelor latine. În această perioadă s-au stabilit definitiv normele clasicismului latin, iar operele scriitorilor din această epocă au fost imitate frecvent de către urmași.⁸

Înflorirea literelor latine a fost favorizată de maturizarea gustului literar roman, de pacea internă și de înflorirea economică. Scrierile au fost impulsionate de obiceiul recitațiilor publice, care au determinat creșterea influenței retoricii asupra literaturii. Alți factori de încurajare a literaturii au fost cercurile cultural-politice ale vremii, în cadrul cărora s-a practicat susținerea financiară a creatorilor (remarcându-se în acest sens Mecena, Asinius Pollio, Messala Corvinus).⁹

Clasicismul este un echilibru de gândire, de sensibilitate și de formă, ale cărui semne exterioare sunt ordinea, claritatea, împlinirea, stăpânirea conștientă.¹⁰ Marii scriitori clasici – Horațiu, Vergiliu, Titus-Livius – sunt formați înainte de ridicarea lui Augustus, dar arta lor diferă de cea a epocii. În acea vreme nu mai stârneau entuziasm armata și persoana principelui, iar problemele general-umane dezbatute sub Republică sunt înlocuite de căutări individuale în etică, psihologie, arte. Ordinul senatorial și cel ecvestru, având timp liber mai mult, îl vor afecta vieții elegante și mondene; clasele de jos își largesc instrucția, iar siguranța economico-financiară favorizează apariția unei literaturi în care moda are o parte importantă.¹¹

Apare acum “*noul lirism*” roman ce urmărea perceperea și exprimarea bucuriilor și suferințelor provocate de iubire, altfel decât o făcea Horațiu. Înflorirea noului lirism are cauze diverse - sentimentul că genurile tradiționale (epopeea, tragedia) reprezintă moșteniri apăsătoare, influența lui Ennius, existența lui Horatiu și Vergiliu, aspirația spre **otium**, apariția unui public feminin care se pasiona de lirica sentimentală. Reprezentanții cei mai de seamă ai noului lirism sunt Tibul, Ovidiu și Propertiu.¹²

Concluzii

Primul exemplu de “geografie funerară” din opera lui Vergiliu este descrierea lumii de dincolo din poemul *Culex*. Imaginea lumii de dincolo este cea a mitologiei clasice; sufletul fânțarului ucis de către păstor e silit să treacă în lumea de dincolo cu ajutorul bărcii lui Charon, vede Cerberul, pe cei supuși caznelor și lăcașul celor drepti. Este silit de Minos să își povestească viața și a fost exilat pe malurile Flegetonului deoarece nu a fost înmormântat cum se cuvine. Poemul aparține perioadei de tinerețe a lui Vergiliu, în care poetul era deschis influențelor esteticii poezilor noi.

Al doilea exemplu de “geografie funerară” în opera lui Vergiliu este cel oferit de cartea a VI-a a Eneidei, unde e povestită coborârea lui Enea în Infern. Intrarea în Infern este plasată în mlaștinile Acheronului lângă Cumae; în pragul dintâi Enea și Sibila sunt întâmpinați de personaje lugubre-amarul, boala, bătrânețea-prin care Infernul se prelungește pe Pământ. Vizitatorii sunt înconjurați de monștri care-i prefigurează pe demonii creștini.¹³ Caracterul de umbră al acestor demoni a fost interpretat ca o reminiscență epicureică a lui Vergiliu.¹⁴

De pe malurile Acheronului eroul trece mai departe cu luntrea lui Charon, apoi trece și de porțile Infernului păzite de Cerber. El vizitează încăperile unde sunt închise sufletele morților judecați la tribunalul lui Minos –

⁸ Jean Bayet, *op.cit.*, pp. 399-404; Eugen Cizek, *op.cit.*, pp. 254-255; Pierre Grimal, *op.cit.*, p. 257-258.

⁹ Eugen Cizek, *op.cit.*, p. 255-256.

¹⁰ Jean Bayet, *op.cit.*, p. 303-309.

¹¹ *Ibidem*, p. 309-404.

¹² Pierre Grimal, *op.cit.*, pp. 257-258.

¹³ Georges Minois, *op.cit.*, pp. 49-50.

¹⁴ Pierre Grimal, *op.cit.*, p. 231.

asistat de jurați trași la sorti.¹⁵ Apar mai multe categorii de morți-copiii morți de mici, condamnații la moarte din eroare, sinucigașii. Urmează câmpia durerii unde se găsesc morții din iubire, războinicii uciși în luptă: până aici lipsesc torturile iar viața decedaților seamănă cu cea zilnică.¹⁶

Din acest loc drumul se bifurcă – de o parte spre Câmpiile Elisee, pentru sufletele fericite, – de cealaltă parte spre Tartar, pentru cei răi. Trebuie să remarcăm prezenta simbolismului dreapta-stânga (Dreapta este favorabilă, de bun augur. Stânga este nefastă, rău prevestitoare. Dreapta este direcția Paradisului, Stânga este cea a Infernului).¹⁷ În Tartar este o fortăreață de fier unde sunt adunați cei trufași, adulterinii, sperjorii, incestuoșii, lacomii etc. După ce se purifică și se eliberează de faptele rele sufletele poposesc o vreme în Eliseu și se reîncarnează după ce au băut apă din Lethe, deci pedepsele nu au caracter veșnic.¹⁸

Câmpiile Elisee sunt un loc paradisiac cu o natură încântătoare; acest loc este rezervat celor fericiți, care își câștigaseră fericirea prin meritele vieții lor. Trebuie amintit faptul că vechile mentalități stabileau o legătură strânsă între fericire și grădină.¹⁹

Imaginea lumii de dincolo descrisă de Vergilius în termenii mitologiei clasice va avea o mare stabilitate la nivelul imaginarului funerar roman, mai ales cea din cartea a VI-a a Eneidei. Această imagine, ca și descrierea coborârii lui Enea în lumea de dincolo, a fost reluată de scriitori latini ulteriori – Ovidiu, Statius, Silius Italicus – iar Vergilius a fost punctul de referință în acest domeniu.²⁰

SOME CONSIDERATIONS ABOUT “FUNERAL GEOGRAPHY” IN WORKS OF VERGIILIUS (Abstract)

The paper tries to reveal some essential aspects of Roman funeral imaginary in the epoche of Augustus analyzing a few fragments referring to “the World Beyond”. The study also pointed out the level of receptivity of these images: Vergilius and the elite of the epoche, general considerations of “funeral geography” of the citizens.

¹⁵ Minos era prin excelență figura regelui care împarte dreptatea prin diverse procedee, care cunoaște trecutul, prezentul și viitorul: Marcel Detienne, *Stăpânitorii de adevăr în Grecia antică*, Symposion, 1996, capitolul III, “Bătrânul mării”, mai ales pp. 84, 88, 94, 100, 101.

¹⁶ Georges Minois, *op. cit.*, pp. 50-51.

¹⁷ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, Artemis, București, 1994, volumul I.

¹⁸ Georges Minois, *op. cit.*, pp. 51-53.

¹⁹ Jean Delumeau, *Grădina desfătărilor*, Humanitas, București, 1997, pp. 9-14.

²⁰ *R.E.*, X.2, s.v. *katabasis* (Ganschienitz).